

On the early Islamic Mosques and the Influential Factors in Their Durability

Gholam Hossein Amini Armaki¹, Sina Foroozesh^{2*}, Ali Mirfattah³

1. PhD Student, Department of History and Archeology, Faculty of Literature, Humanities and Social Sciences, Tehran Research Sciences Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran
2. Assistant Professor, Department of History and Archeology, Faculty of Literature, Humanities and Social Sciences, Tehran Research Sciences Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran
3. Assistant Professor of History, Abhar Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

Article Info

Original Article

Received: 2020/05/18;

Accepted: 2020/07/08;

Published Online 2020/08/29

 10.30699/athar.40.3.226

Use your device to scan
and read the article online

Corresponding Author

Sina Foroozesh

Assistant Professor,
Department of History and
Archeology, Faculty of
Literature, Humanities and
Social Sciences, Tehran
Research Sciences Branch,
Islamic Azad University,
Tehran, Iran

Email:

SinaForoozesh@gmail.com

ABSTRACT

Architecture, a branch of techniques and art of human civilization, has been the focus of human societies for many millennia. Among the branches of architecture, the construction of religious buildings has a special place. Architecture in Iran has a history of thousands of years, which has been formed and evolved over time under the influence of various geographical and cultural factors. Iran, with its rich experiences and advanced and rooted architecture, was defeated by the new Muslim Arabs in the first century AH, during the Sassanid era, as a result of which many Zoroastrian Iranians converted to Islam, and the construction of numerous mosques replaced the construction of fire temples. Arab architecture was initially influenced by Iranian and Byzantine architecture; since Mesopotamia and Iran was occupied by the Arabs, Iranian art and architecture greatly expanded in the form of Islamic architecture, and countless mosques were built in the corners of Iran, of which only a few traces remain today. The present study tries to analyze the factors and influential elements of early Islamic mosques in accordance with thematic documents. This is a descriptive-analytical research that was conducted using inductive method. Information and data collection was done in the form of library sueveys and field studies.

The results of the research showed that there was a close and inseparable relationship between the elements and geographical factors of each region and its religious and cultural components with the architecture derived from Islam. This influence is so far that it can be boldly claimed that the main elements and components of the construction of mosques and non-native architectural structures in Iran have been influenced by geography, geographical factors and elements and the native culture of each region.

Keywords: Architecture, Sassanids, Islam, Zoroastrianism, Mosques, Influential elements

Copyright © 2019. This open-access journal is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

How to Cite This Article:

Amini Armaki G H, Foroozesh S, Mirfattah A. On the early Islamic Mosques and the influential factors in their durability. Athar. 2019; 40 (3) :226-247

مقاله پژوهشی

تحلیل عوامل و عناصر پایدار مساجد اولیه اسلامی

غلام حسین امینی ارمکی^۱، سینا فروزش^{۲*}، سیدعلی اصغر میرفتاح^۳

۱. دانشجوی دکتری، گروه تاریخ و باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی و اجتماعی، واحد علوم تحقیقات تهران، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
۲. استادیار، گروه تاریخ و باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی و اجتماعی، واحد علوم تحقیقات تهران، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
۳. استادیار گروه تاریخ، واحد ابهر، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

اطلاعات مقاله	خلاصه
دریافت: ۱۳۹۹/۰۲/۲۹ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۴/۱۸ انتشار آنلاین: ۱۳۹۹/۰۶/۰۸	
نویسنده مسئول: سینا فروزش	
استادیار، گروه تاریخ و باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی و اجتماعی، واحد علوم تحقیقات تهران، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران	پژوهش و شناخت باورها، اعتقادات، دانش محیطی، فنون و روش‌های سنتی هریک از جوامع پیرامونی این امکان را به ما می‌دهد تا علایق دیگران را بشناسیم. هدف این پژوهش مستندسازی معماری بومی ساکنان شهریار است تا علاوه بر معرفی این شهر و نوع مسکن آن، گوشه‌ای از تاریخ نانوشته آن ثبت گردد. این پژوهش با روش مشاهده، مصاحبه و مشارکت به انجام رسیده است. شهریار در شمال غربی شهر همدان قرار دارد و ساکنان آن از ایل بهارلو هستند و به ترکی سخن می‌گویند. اکنون محله قلعه در شهر شمال شهر وجود دارد. بانگهای به نوع مواد و مصالح، شیوه ساخت و نوع بهره‌بردار از فضاها می‌توان به پیوند انسان و طبیعت پی برد. همچنین تاثیر معیشت و اقتصاد در ساختار بناها و کارکرد فضاهای خانه‌ها (حیاط بیرونی، حیاط اندرونی، حیاط خلوت، کوشک، اتاق، مطبخ) کاملاً مشهود است. در تدوین این مقاله ضروری بود تا واژه‌های محلی ترجمه شده و هریک از واژه‌ها برای خوانش دقیق آوانویسی شوند. براساس نتایج این پژوهش، فضاهای مسکن بومی بهار صرفاً برای انسان و دام کارکرد داشته‌اند و کمتر به جنبه‌های زیبایی‌شناختی داخل و خارج بناها پرداخته شده است. از ۵۰ سال قبل به این سوی، عوامل متعددی ساخت و ساز خانه‌های سنتی از رونق افتاد. بنابراین ثبت دقیق تمام جزئیات این نوع مسکن در حال فراموشی، امری ضروری به نظر می‌رسد.
پست الکترونیک: SinaFroozesh@gmail.com	
کلیدواژه‌ها: مسکن، حیاط بیرونی، حیاط اندرونی، حیاط خلوت، کوشک، اتاق، مطبخ	

حق کپی رایت انتشار: این نشریه ی دارای دسترسی باز، تحت قوانین گواهینامه بین‌المللی Creative Commons Attribution 4.0 International License منتشر می‌شود که اجازه اشتراک (تکثیر و بازآرایی محتوا به هر شکل) و انطباق (باز ترکیب، تغییر شکل و بازسازی بر اساس محتوا) را می‌دهد.

مقدمه

را تحقیق و بررسی کرد و ضوابط و دقت معماری صدر اسلام تا پایان دوره سلجوقی را به صورت قانونمند مورد بازخوانی دانست. ساخت زیباترین و بهترین بناهای صدر اسلام تا پایان دوره سلجوقی با استفاده از آجر شکل گرفته است و شاید بتوان آنها را یکی از مهمترین نموده‌های هنر اسلامی معماری به‌شمار آورد به‌ویژه مساجد که معرف هنر و معماری اسلامی هستند. از طرفی اهمیت معماری اسلامی وقتی آشکار می‌شود که بدانیم در ساخته‌های این دوره به کاربرد مادی و معنوی بناها که از مهمترین ویژگی‌های آن است، توجه شده است. دستیابی

معماری هر دوره فرهنگی تابع زمان، مکان و متکی بر دوره قبلی خود با تاکید بر نوآوری‌های بنیادی است. معماری صدر اسلام با تغییرات فرهنگی دوره ساسانی و استفاده از بهینه‌های فرهنگی و برداشت‌های اجتماعی و مذهبی دارای عناصر بنیادی در قالب نوآوری بوده به طریقی که هم یادآور دوره گذشته و هم بیانگر پدیده تنوع در سیر تطور معماری ایران است. شاید از اولین مساجد دوره اسلامی در ایران آن چنان آثاری که این پدیده را بیان کند، اثر کمتری باقی مانده باشد، لیکن از اوایل قرن دوم هجری می‌توان این سیر تحول بنیادی

۴- معماری اسلامی گردآوری و ترجمه: اکرم قیطاسی، انتشار در سوره مهر. کتاب بر اساس دو مقوله سیر تاریخی و تفکیک منطقه‌ای، تهیه، گردآوری و ترجمه شده است؛

۵- کتاب معماری ایران دوره اسلامی نوشته دکتر محمدیوسف کیانی. در این کتاب مولف بدین موضوع اشاره کرده است که کاوش‌های باستان‌شناسی حکایت از آن دارد که سابقه معماری ایران به حدود هزاره هفتم قبل از میلاد می‌رسد. از آن زمان تاکنون پیوسته این هنر در ارتباط با مسائل گوناگون به‌ویژه علل مذهبی، توسعه و تکامل یافته است؛

۶- هنر و معماری اسلامی. ریچارد اتینگه‌اوزن، الگ گرابر. ترجمه: یعقوب آژند. این کتاب شامل آخرین دستاوردهای کامل و جامع درباره هنر و معماری اسلامی تا سده هفتم است؛

۷. معماری مساجد ایران در سده‌های نخستین اسلامی، تالیف مریم محمدی، کاظم ملازاده. این کتاب به معماری مساجد ۴ قرن اول هجری و استمرار معماری دوره ساسانی با تصرفاتی در جهت انطباق با مذهب پرداخته است.

معماری دوره ساسانی

سلسله ساسانی آخرین حکومت پیش از اسلام ایران است. نیرویی پر قدرت و مرکزی را بنیان‌گذاری کردند و به این ترتیب توانستند حکومت اشرافی و سرکش را کنترل و با تنظیم یک برنامه و سازمان اداری کارآمد در امر آبیاری و شهرسازی و معماری و صنعتی کردن کشور در یک مقیاس بزرگ، توجه به دنیای آن روز غرب را به سوی خود جلب نمایند و حتی با شکست امپراتوری روم اهمیت سیاسی خود را در شرق و غرب گسترش دهند. (پرادا، ۲۵۳۷، ص. ۲۷۷).

ساسانیان حکومتی تأسیس کردند که متکی به دین ملی و تمدنی بود که شاید از جنبه ایرانی بودن در سراسر تاریخ بلند ایران، نظیر نداشته است (گیرشمن، ۱۳۶۴، ص. ۳۴۵).

هنر عصر ساسانی در عین حال که از رسوم ملی پیروی می‌کرد، شرقی بوده است. ساختمان‌های اصیل معماری ساسانی مانند هخامنشی کاخ‌های شاهی بوده و تأکید بر این بود که مانند پیشینیان خود، شاه را در آیدانای خود مانند خدایی که از آسمان فرود آمده است، نشان دهند. اما راه حل‌های معماری هخامنشی برای ساسانیان ظاهراً پرهزینه و پیشرفت‌ناپذیر بوده است؛ زیرا بلندی تیرهای چوبی حد اعلایی دارد که در دوره هخامنشی از آن استفاده شده بود. بنابراین حتی در ساختمان‌های شاهی هم معماری تاق‌دار که در دوره

به‌نوعی پدیدارشناسی در مورد عناصر اصلی معماری بناهای پنج قرن اولیه اسلامی و چگونگی اجرای تکنیک‌های تزئین، نوع مواد و مصالح به‌کاررفته در انواع تزئین در این دوره بر اساس آثار موجود، متون و اسناد و مقایسه و مطالعات تطبیقی و در نهایت طبقه‌بندی یافته‌ها، موضوع اصلی این پروژه است. عناصر اصلی معماری که در این پژوهش تحلیل شده‌اند، مشتمل است بر: صحن، رواق، ایوان، تویزه (قوس)، مناره و گنبد به همراه مساجد که اسامی‌شان به شرح ذیل است: مسجد جامع فهرج، مسجد جامع تاریخانه دامغان، مسجد جامع قزوین، مسجد جامع شوش، مسجد جامع نائین، مسجد جامع اصفهان و مسجد جامع کاشان.

متأسفانه در متون تاریخی دوره اسلامی مطالب زیادی درباره چگونگی ایجاد این عناصر وجود ندارد. هیلن براند و دیوید تالبوت رایس مهمترین محققانی هستند که به موضوع معماری پنج قرن اولیه اسلامی در ایران پرداخته‌اند. همچنین در ایران محمد یوسف کیانی و باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی جزء معدود افرادی هستند که در ایران، درباره معماری ایران در صدر اسلام پژوهش کرده‌اند. اما هیچ کس به‌طور مستقل و منسجم به عناصر اصلی معماری از نگاه چپستی و منشأ آن پژوهشی نپرداخته است. با بررسی پیشینه مطالعات انجام شده بر ادبیات این حوزه، به این نتیجه می‌رسیم که خلأ پژوهشی در این حوزه وجود دارد. در ادامه به کتاب‌ها و مقالات موجود که پژوهشگران و محققین در این زمینه نگاشته‌اند اشاره می‌کنیم:

۱- معماری اسلامی اثر روبرت هیلن براند، ترجمه آیت‌الله‌زاده شیرازی. هدف نویسنده از نگارش کتاب نشان دادن نقاط اوج هنر اسلامی در دوره‌های مختلف تاریخی بوده است؛

۲- هنر اسلامی اثر دیوید تالبوت رایس. مترجم: ماه‌ملک بهار. این کتاب ابتدا آثار را طبق زمان و سپس بر مبنای سرزمین‌های جغرافیایی معرفی می‌کند و به معماری، نقاشی و سفال‌گری اسلامی می‌پردازد. همچنین درباره سایر هنرهای تخصصی اسلامی پژوهشی جداگانه پیشنهاد می‌دهد؛

۳- تاریخ هنر در سرزمین‌های اسلامی نوشته محمد انور رفاعی، ترجمه عبدالرحیم قنوات؛

نویسنده در تألیف این کتاب هنرهای اسلامی را تقسیم‌بندی نموده و ذیل هر عنوان، تغییر و تحولات و آثار هر رشته هنری در دوره‌های تاریخ اسلام را به‌صورت منظم بررسی و بیان کرده است؛

و نقاشی دیواری تزئینات آنها را تشکیل می‌دهد (زمانی، ۱۳۹۶، ص. ۵).

برای مثال گنبد که یکی از بارزترین عناصر معماری ایرانی است از آغاز دوره ساسانی وجود داشته و در عرصه‌های مختلف تکامل یافته است. البته بین ساختمان‌های گنبددار ایرانی و بنای گنبددار رومی تفاوت دیده می‌شود به‌طور کلی بناهای گنبددار مغرب زمین کاملاً شناخته شده است. مثلاً بنای پانتئون روم نشان می‌دهد که روی اتاق‌های استوانه‌ای شکل مهم، گنبد به کار می‌رفته اما تفاوت جالب توجه، شیوه انتقال گنبد از بناهای مدور به بنای مربع شکل است. بدین ترتیب که در اتاق‌های مربع شکل (لچک) از برش یک نیمکره، مثلث ساده به وجود می‌آید در حالی که در ایران بدون استثناء این لچک به‌صورت سه کنج یا فیل‌پوش بوده که به‌تدریج به‌صورت یک عنصر منظم ساختمانی و تزئینی درمی‌آید (کیانی، ۱۳۹۳، ص. ۴۰۳).

چگونگی شکل‌گیری مساجد اولیه اسلامی

نخستین مسجد

از آنجا که مسجد یکی از شاخص‌ترین بناهای معماری اسلامی است، جلوه‌ای از زیبایی بصری و نمونه بارز از تلفیق و ارتباط فرم‌های نمادین با باورهای عمیق اعتقادی ما مسلمانان است. مسجد در ذات خود تجلی‌گاه حضور باورهای قدسی و دینی در عرصه حیات مادی است که غیر از تأمین کالبد مکان عبادت با زبان کنایه و اشاره هنر از معرفت دینی و راز و رمز دینی و آیینی سخن به میان می‌آورد. مسجد در اصل منتسب به ذات خود خداوند باری تعالی است و در بیان معماری هنرمندانه آن از ماورایی‌ترین دریافت‌های بشری بهره گرفته می‌شود.

مسجد کانون تجلی هویت معنوی مسلمانان و مرجع و پناه و تکیه آنان از صدر اسلام تاکنون بوده است. مسجد از ابتدا و تا به حال مهمترین عنصر شهری و معماری و مرکز تبلور عالی‌ترین اشکال، خلاقیت، ذوق و سلیقه معماران مسلمان بوده است.

در تفکر سنتی برنامه‌ریزی شهری مسجد یکی از عناصر کاربردی زمین و جزء کارکردهای فرهنگی- مذهبی محسوب می‌شود. مسجد به‌عنوان مهمترین بنای حوزه فرهنگ اسلامی

هخامنشی بی‌شک معماری شناخته‌شده‌ای بوده، رواج داده شد (گذار، ۱۳۵۸، ص. ۲۳۲). معماری ساسانی صرفاً معماری کاخ‌ها نیست بلکه معماری خانه‌های مردم و از همه مهمتر معماری آتشگاه‌ها و معابد و بعضی بناهای یادمان، کاروانسرا و قلعه‌ها را شامل می‌شود. آتشگاه‌ها و معابد پس از کاخ‌ها بیشترین آثار معماری برجای مانده از دوره ساسانی هستند ولیکن اهمیت و ویژگی معماری کاخ‌ها به‌گونه‌ای است که بررسی و مطالعه آنها در صدر قرار می‌گیرد (گذار، ۱۳۵۸، ص. ۲۳۲).

از مهمترین معماری دوره ساسانی می‌توان به تاثیر هنر ساسانی در هنر اسلامی نام برد. در نیمه اول قرن هفتم میلادی ایران یکی از بزرگترین حوادث تاریخی خود را با فروپاشی دولت امپراتوری ساسانی و حمله اعراب به ایران تحمل نمود؛ تا جایی که به دنبال آن مذهب و خط تغییر کرد.

این جریان تاریخ عمومی ایران را به دو دوره باستانی و اسلامی تقسیم و در مقابل آن دو جریان ساسانی و اسلامی را قرار داد.

عالم ساسانی سنت‌های هنری کهن را که در قرون و اعصار، از هر منشأ و هر منطقه در ایران پایه گرفته بود، اخذ و حل و هضم نمود و تألیفی ماهرانه به نام هنر ساسانی به عمل آورد. عالم اسلامی هنر ساسانی را چون میراثی گرانبها پذیرفت و به عبارت دیگر تحت تأثیر آن قرار گرفت و این موضوعی است که به‌عنوان «تأثیر هنر ساسانی در هنر اسلامی» مطرح می‌گردد (زمانی، ۱۳۹۶، ص. ۵).

همانطور که ذکر شد هنر ساسانی هنری تألیفی و ماهرانه بود که از عناصر هنری کهن صورت گرفته یا به عبارت دیگر در قالب ذوق و سلیقه عصر ساسانی ریخته شده بود. این هنر تا اندازه زیادی سنت‌های هخامنشی و اشکانی را تعقیب و از لحاظ عظمت با هنر روم و بیزانس برابری می‌کرد و حتی به تدریج هنر بیزانس را تحت نفوذ قرار داد به نحوی که پس از ظهور اسلام و فتوحات اعراب، هنر اسلامی مستقیماً و بدون واسطه تأثیر هنر ساسانیان را دریافت نمود. در عصر ساسانی، تالارهای مربع گنبددار و ایوان‌های با سقف گهواره‌ای (آهنگ) پلان بناها را مشخص می‌کند و گچکاری و استوک^۱ و موزاییک

^۱ نوعی اندود که از گچ و خاک سنگ صورت گرفته است و کنده‌کاری می‌شود و در حقیقت نوعی گچبری است.

اینکه خانه کعبه اولین خانه‌ای است که روی زمین بناشد، تا مردم از آن منتفع شوند و قبل از آن خانه، خانه دیگری ساخته نشده باشد، معنایی است که لفظ آیه به آن دلالتی ندارد. مراد از مکه زمین خانه است و اینکه آن را مکه نامیده‌اند به جهت ازدحامی است که مردم در آنجا می‌کنند؛ بعضی هم نام دیگر آن را مسجدالحرام نامیده‌اند. (طباطبایی، ۱۳۷۰، ج ۶، ص. ۲۵۲)

تأسیس مسجد قبا

مورخان و محدثان را عقیده بر این است که رسول خدا (ص) پس از آنکه در شب لیلۃ المبیت علی(ع) را مخفیانه در جای خود در بستر گذارد، به سوی مدینه حرکت کرد. فن حضرت پس از استقبال باشکوه و به یادماندنی مسلمانان انصار در قبا پیامبر با مهاجران در همان منطقه قبا در ده کیلومتری مدینه بر قبیله بنی عمر بن عوف بر کثوم بن هدم وارد شدند. در همان روز ابوبکر پافشاری می‌کرد تا ایشلن وارد مدینه شوند. اما رسول خدا(ص) خواسته او را نپذیرفت و فرمود: از قبا عبور نخواهم کرد تا پسرعمو، برادر و محبوب‌ترین خانواده‌اش و کسی که جان خود را فدای او کرد، بیاید. ابوبکر ناراحت و دلگیر شد. او از پیامبر(ص) جداگشت و در همان شب وارد مدینه شد. رسول خدا(ص) در قبا ماند تا در نیمه ربیع‌الاول، علی(ع) با فاطمه(س) و فاطمه بنت اسد، مادرش فاطمه بنت زبیر و ام ایمن به آن حضرت پیوستند (مجلسی، ۱۳۸۹، ج ۹، ص. ۱۰۶، ۱۱۰ و ۱۱۶؛ طبرسی، ۱۳۹۰، ص. ۶۶؛ طوسی، ۱۳۹۰، ج ۱، ص. ۸۴).

رسول خدا (ص) در مدتی که در قبا بود مسجد معروف قبا را بنا نهاد. به نظر می‌رسد که صاحب اندیشه و بنیان‌گذار نخست این مسجد، عمار بن یاسر باشد (سمهودی، ۱۴۱۹، ج ۱، ص. ۲۵؛ حلبی، ۲۰۰۶، ج ۲، ص. ۵۵). این مسجد همان مسجدی است که پس از ۱۴۰۰ سال در حوالی مدینه، زائران در داخل و گرداگرد آن نماز به جای می‌آورند.

بنای مسجد مدینه

مسجد در نظام دینی پایگاهی برای عبادت فردی و مرکزی بر اخذ تصمیمات و مشورت‌ها و حل و فصل امور و برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری حرکت‌ها بود.

و فضای معماری در سرزمین‌های اسلامی از بُعد معماری تک‌بنایی به طور گسترده‌ای مورد توجه است.

مسجد در اسلام بنای مذهبی اصلی به‌شمار می‌آید و اقامه نماز خصوصاً جماعت نیز یکی از مهمترین عملکردهای آن است. چنانکه پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «هرکجا که نماز برپا می‌دارید، همان جا مسجد است». پس می‌توان گفت در اسلام مسجد لزوماً نشان از ساختمان مشخص با ویژگی‌های مشخص ندارد. مسلمین از ابتدای روزهای آغازین ظهور دین اسلام تلاش‌هایی برای ساختن مسجد نمودند و از آن پس با زیاد شدن مساجد، الگوی معماری آنها هم متحول شد؛ لکن مسلمین، هیچگاه زهد و سادگی پیامبر(ص) را حتی در بین جمعیت مستقر در مسجد فراموش نکرده‌اند (معماریان، ۱۳۹۵، ص. ۲۵).

معماری مسجد از اساس قائل به برابری و همنشینی انسان‌ها را در کنار هم است؛ صف جماعت یکرنگی و وحدت را نشان می‌دهد. مساجد همیشه از بهترین عوامل هویت‌دهنده به محله‌ها بوده‌اند. در قدیم به خصوص هر شخصی هویت خود را با انتساب به یک مسجد مشخص می‌کرد و در هنگام عزاداری، هیئت‌های مذهبی هرکس با انتساب خود به یکی از این دسته‌ها که هر کدام متعلق به یک مسجد بودند هویت خود را مشخص می‌کردند. با پیشرفت مدرنیته و زیباسازی شهرها و تحولات شهری و تلفیق سنت با مدرنیته باید به گونه‌ای سیمای مسجد را ترسیم نمود که هویت معماری مسجد حفظ شود معماری مسجد باید مسجد بودن خود را به شهروند و هر بیننده حفظ و القاء کند و تأثیرگذار باشد. نباید مساجد ما مانند حسینیه‌ها و مهدیه‌ها شبیه منازل مسکونی و اداری و کلیساها باشد. (معماریان، ۱۳۹۵، ص. ۲۵)

در میان اندام‌های درون‌شهری هر شهر و روستا، نیایشگاه همیشه جای ویژه خود را داشته و دارد و از اندام‌های دیگر نمایان‌تر و چشمگیرتر است. از این روست که مسجد در دل آبادی جای گرفته است.^۱ (معماریان، ۱۳۹۵، ص. ۲۵).

« إِنَّ أَوْلَ بَيْتٍ وَضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِيَكَّةَ مُبَارَكًا وَ هُدًى لِّلْعَالَمِينَ؛ اینک خانه کعبه اولین خانه‌ای است که برای عبادت مردم بناشد، همان است که در مکه است و مایه برکت و هدایت جهانیان است» (آل عمران: ۹۶).

^۱ در روستای ابیانه هنوز در کوی میانی آن کهن‌ترین مسجد جای دارد.

همچنین اجتناب از بروز پیامدهای منفی در جامعه آن روز بوده است. در رابطه با شرکت فعال زنان در مسجد و نماز جماعت هم مطالب مختلفی ذکر شده است. این مسجد با کوشش زنان و مردان خداجو یک مرکز سیاسی، عبادی، اجتماعی، حکومتی شد (العاملی، ۱۳۷۰، ج ۱، ص. ۲۳۰).

عناصر پایدار معماری مساجد ایران از قرن اول تا پایان قرن ششم ه.ق

مسجد جامع فهرج

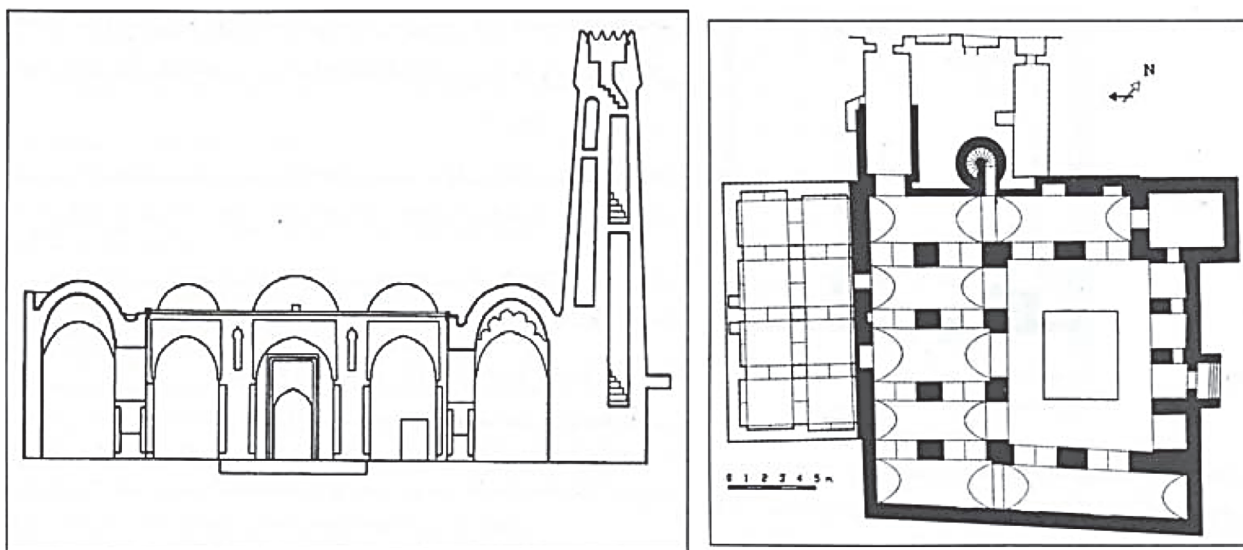
مسجد جامع فهرج ساده ولی باشکوه و دارای شبستانی است با پنج کوچه یا دهانه و یک رده پیلیا یا ستون، جرز ستبر، چهار ایوانچه یا چفته، دو راهروی کناری یا رواق که ایوانچه‌ها را به شبستان می‌پیوندند. این فضاهای سرپوشیده گرد میان‌سرای کوچک و سرگشاده مسجد را گرفته است. دو گرمخانه یا شبستانی کشیده دارد که هر دو به راهروها پیوسته و همچنین که درآیگاه مسجد است، در کنار آن جدا از ساختمان مسجد، سرای کوچکی است که شاید برای امام جماعت یا نگهبان ساخته شده باشد. این سرا دستکاری شده و شکل نخستین خود را ندارد (معماریان، ۱۳۹۵، ص. ۲۵۵) (شکل ۱).

بعد از مسجدالحرام، از بناهای با عظمت و مورد احترام، مسجد النبی (ص) در مدینه است که در ابتدا به صورت ساده به وسیله رسول خدا (ص) به عنوان مکانی برای عبادت، منزلی برای اهل صفا، مکانی برای امور نظامی و خانه پیامبر و صحابه به صورت یک واحد معماری بنا شد (معماریان، ۱۳۹۵، ص. ۲۵۰).

نخستین مسجدی که به دست پیامبر بزرگوار اسلام با همکاری یاران گرامی‌شان در مدینه ساخته شد همیشه برگیره یا الگوی مسجدهای بی‌شمار و گوناگون بوده که به دست هنرمندان در سراسر ایران زمین و هر جا که فرهنگ اسلامی و ایرانی فرمان میرانده بنیاد شده است (معماریان، ۱۳۹۵، ص. ۲۵۰).

مشارکت فعال زنان در ساخت مسجد

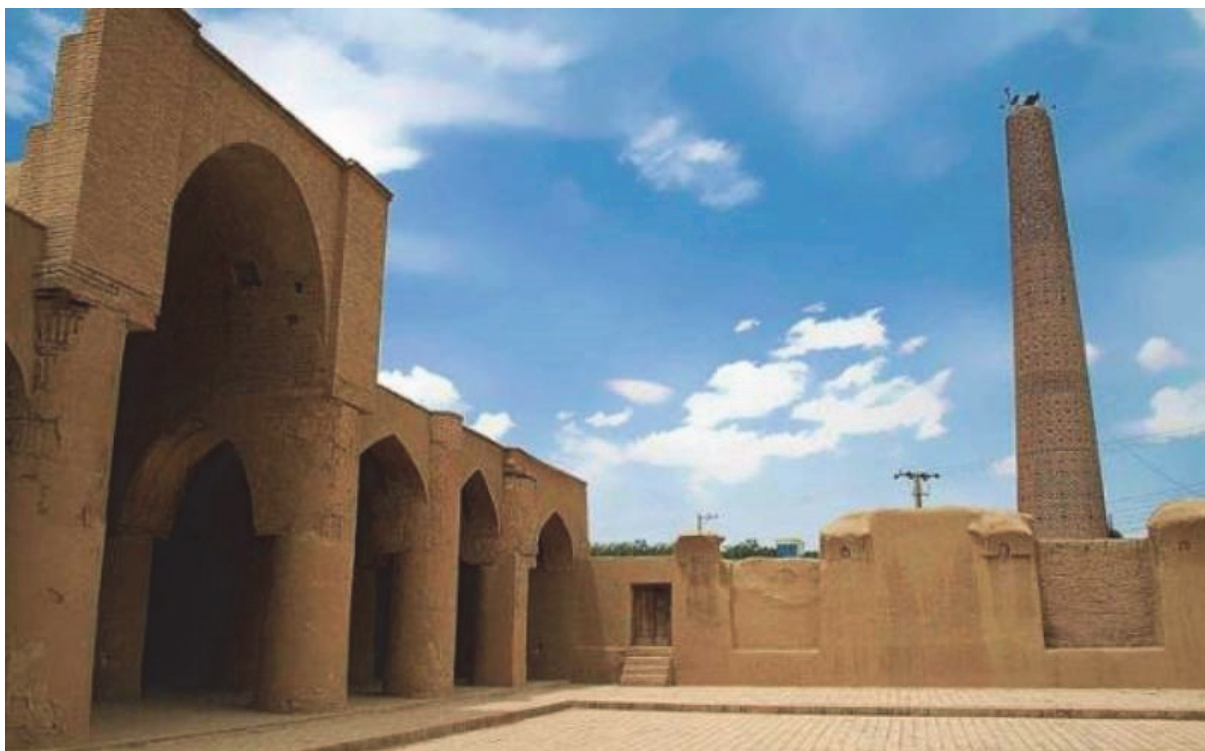
در برخی از متون تاریخی آمده است که زنان در ساخت مسجد مشارکت فعال داشته‌اند. آنان شبانه سنگ می‌آوردند و مردان روز مشغول جمع‌آوری سنگ بودند (العاملی، ۱۳۷۰، ج ۱، ص. ۵۲۶). مشارکت زنان در چنین کارهایی که ارتباط تنگاتنگ با وضعیت سیاسی و اجتماعی و عبادی مردم دارد، یک مسئله کاملاً مهم و قابل توجه است. زیرا زن نه فقط در جامعه عرب جاهل هیچ‌گونه نقشی در زندگی نداشت بلکه مرد عرب او را به شدت تحقیر می‌کرد و زشت‌ترین برخورد ممکن را با او داشت. حال چرا زنان شبانه سنگ می‌آوردند و روز، کار دیگری می‌کردند؟ دلیل این امر مراعات موقعیت زن و

شکل ۱. پلان و برش بنای مسجد فهرج (انیسی، ۱۳۸۹)

پیرامون مسجد، کوچه و گذر و سابات^۱ و میدانچه است و ساختمان دیگری به آن نجسبیده است. دیوار مسجد مدینه از سنگ لاشه و آسمانه آن، قیرپوش بوده است ولی در فهرج که نه سنگی و نه چوبی در دسترس بوده ناگزیر دیوارهای مسجد از چینه و خشت ساخته شد و پوشش آن سُخ یا تاق پوش بوده است. پوشش کوچه‌های شبستان آن، تاق آهنگ با چند بیز تند^۲ و چفدهای زیر آن، بیز کند^۳ است. ایوانچه‌ها یا چفته‌ها، به روش کنیه‌پوش یا نیم گنبد ساخته شده و پوشش کف شبستان به جای آجر با لوبینه^۴ کار شده است (معماریان، ۱۳۵۹، ص. ۲۵۴).

این مسجد یک شبستان رو به قبله با ستون‌هایی از خشت و دیوارهایی از چینه، میان‌سرای در پیشگاه آن درست مانند مسجد مدینه دارد. روبروی نمای شبستان در آن سوی میان‌سرا، چهار صفه و در دو سوی دیگر آن رواق‌هایی در میانه صفه‌ها و شبستان مسجد دارد. تفاوت یک رده صفه با یک رواق در این است که رواق همانند راهرویی سرپوشیده است ولی هر صفه ایوانی جداگانه است. میان‌سرای آن بسیار مردم‌وار است و مانند مسجدهای نخستین آمدوشد به آن آزاد است؛ چون از هرسو می‌توان وارد مسجد شد. شبستان آن یک درگاه ویژه دارد که چند قرن پس از ساخت آن درست شد (معماریان، ۱۳۹۵، ص. ۲۵۵) (شکل ۱ و ۲).

شکل ۲. مسجد جامع فهرج (ایرنا، ۱۳۹۷)

ماه‌های بوم‌آور در این مسجد تا آنجا پیش رفته که برای ملات از کاه‌گل ارزه استفاده می‌کردند؛ زیرا این سرزمین از کشاورزی خوبی برخوردار نبوده و کاه در آن کمیاب بوده، حال آنکه کاه‌گل ارزه از ریگ روان و گل رس خوش‌رنگ و خارشتر یا آدور (به جای کاه) به‌دست می‌آمده است. همین ترفندها، اندود

در معماری مسجد فهرج سنگ لاشه و نخل یافت نمی‌شود. پی سقف مسجد را با خشت و به روش تاق‌زنی ساخته‌اند. تاق آن با چفد خاگی یا تخم مرغی زده شده است. پس از دید نیارش، همان شیوه پارتی است که ساخت مایه آن خشت و گل برای چینه و ریگ روان بوده است. کار بهره‌گیری از ساخت

^۲. نیم‌خاکی، کم‌خیز

^۴. آمیخته‌ای از رس پخته در دیگ روان و خاکستر و

^۱. سابات: گذرگاه سرپوشیده و از ساختمان‌های میان راهی. که استاد

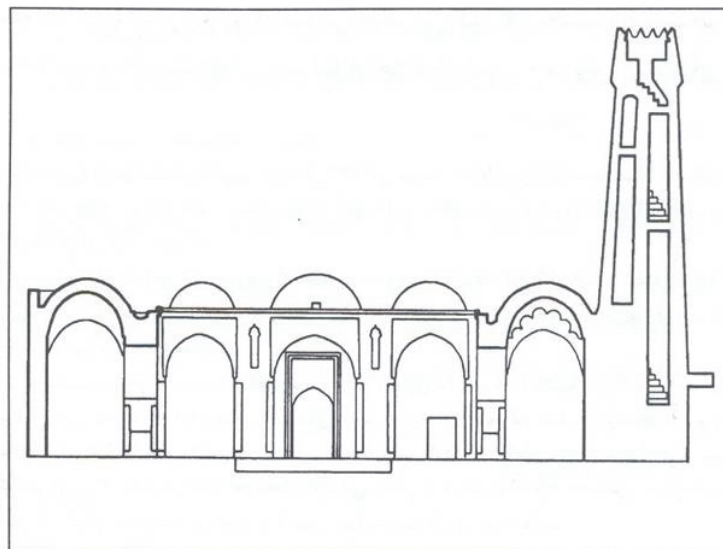
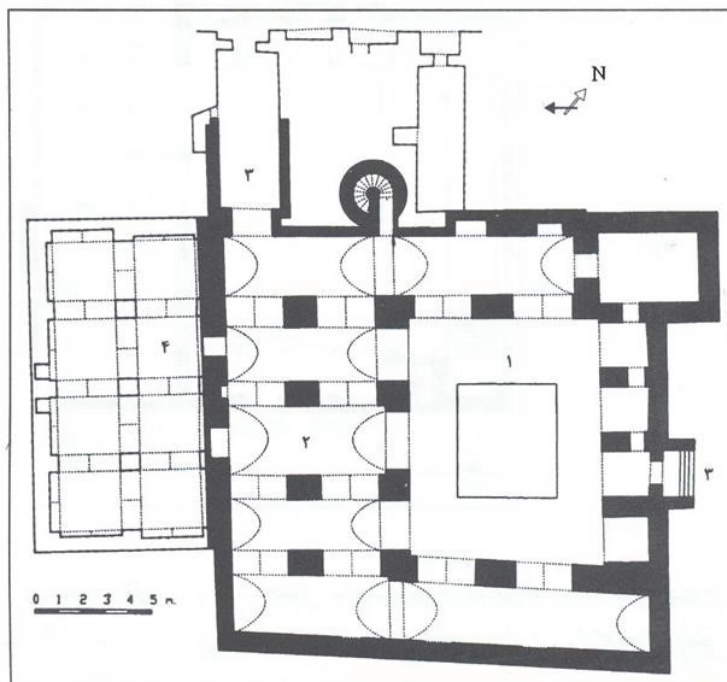
پیرنیا این ویژه را پارسی دانسته‌اند.

^۲. نیم‌خاکی، (بیضی)، پرخیز

۱- مسجد تاریخانه دامغان

پس از گذشت صد سال از ساخت مسجد جامع فهرج، مسجد تاریخانه دامغان ساخته شد که بسیار زیباتر و بزرگتر از آن است. این بنا در زمان بنی‌امیه ساخته شد و از آثاری است که مانند آن کمتر یافت می‌شود. ساختمان آن ساده و بسیار زیبا است.

را از آسیب موربانه برکنار داشته است. آدور را با دستاس خرد می‌کردند و می‌شستند و به گل می‌افزودند و با ملاتی که به‌دست آمد، نمای بیرونی و درونی را اندود می‌کردند. آنگاه همه لبه جررها و چفدها را با نوارهای باریکی به پهنای ۲/۵ سانتی‌متر با گچ، دم‌گیری می‌کردند؛ یعنی اندود کاه‌گل را قاب می‌گرفتند، که بسیار زیبا از کار درمی‌آمده است. تاق‌ها را با خشت زده‌اند و در پشت بام پالونه کار کرده‌اند به تعبیری چند رده چفد خشتی را روی هم گذاشته و سپس آن را با نوره گل یا شفته بی‌آهک پوشانده‌اند (معماریان، ۱۳۵۹، ص. ۲۵۴).

شکل ۳. پلان مسجد تاریخانه دامغان (تاجدار، ۱۳۹۵)

گردیده که یکی از مساجد شاخص دوران صدر اسلام است و از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. پلان مسجد: پلان این مسجد با پلان‌های مساجد اولیه در عراق و ایران تفاوت‌های بسیاری دارد که شامل حیاطی با رواق‌های جانبی و شبستان می‌شود که در جهت قبله است. عناصر این مسجد از یک حیاط مربع شکل گرفته که در سمت جنوب آن تالار ستون‌دار دارای هفت ناو طول و سه ناو عرض است (شکل ۳ و ۴).

شهر دامغان از زمان‌های دور مرکز اقوام مختلفی بوده است. آثار پیش از تاریخ در تپه حصار دامغان و آثار پارسی و ساسانی و پس از آن در قرن‌های اولیه اسلامی تا به امروز در این منطقه توسط باستان‌شناسان کمانه‌زنی و لایه‌برداری و شناسایی شده است. در جنوب شرقی این شهر، مسجد کهن و قدیمی تاریخانه یا به تعبیری خدای‌خانه دامغان یا مسجد چهل ستون واقع

شکل ۴. مسجد تاریخانه دامغان (برنا، ۱۳۹۵)

اگر بناهای ساسانی در اشکالی که معماران ساسانی به کار برده بودند، جهت انجام مراسم مذهبی با مشکلاتی روبرو می‌شد، مانند پلان مسجد جامع تاج اصفهان، استفاده از یک پلان غربی در دامغان بدون آنکه زبانی بر معماری ساسانی برساند، مشکل را حل نموده است (گذار، ۱۳۶۵، ص. ۶۱). تعداد دیگری از باستان‌شناسان پلان این مسجد را از نوع پلان‌های معروف به سبک عربی می‌دانند که با انواع پلان‌های ایرانی تفاوت دارد. از آنجاکه پلان مساجد مدینه دوره اموی، بصره، کوفه، سامراء با پلان تاریخانه شباهت نزدیکی دارد جای شکی نیست که عناصر معماری مساجد عراق و ایران تداوم هنر معماری دوره ساسانی را نشان می‌دهد (پوپ، ۱۳۶۲، ص. ۳۴).

«نقشه این مسجد ساده‌ترین و خالص‌ترین و حتی علمی‌ترین نقشه‌های مساجد اسلام است. در این دوره بناهای اسلامی هنوز تحت نفوذ سبک‌های ایرانی درنیامده و در ضمن معلوم می‌کند که مساجد ایران چه نقشه‌هایی را از اعراب پذیرفته‌اند. در تاریخانه در اشکال معماری و شکل ساختمان هیچ چیز نیست که خالص ایرانی نباشد و به عبارت دیگر در بنا، هیچ جزئی از ساختمان نیست که متعلق به معماری زمان ساسانیان نباشد و از نظر فنی هیچ چیزی نیست که از بناهای دیگر ناحیه که این مسجد در آن ساخته شده، تقلید کرده باشد (گذار، ۱۳۶۵، ص. ۶۱).

محلی که تاق بر آن متکی است ۲۸۴ سانتی متر و تا پشت بام ۶ متر تمام است» (یغمایی، ۱۳۱۷، ص.ص. ۴۹۹-۴۹۵).
 قطر ستون‌های تاریخانه که با اندود نازکی پوشیده شده ۱/۶۰ متر است ولی اگر تزئین نسبتاً ضخیم ستون‌های کاخ دامغان را واضح کنیم قطر هر دو مساوی خواهد بود (زمانی، ۱۳۵۰، ص. ۸۴).

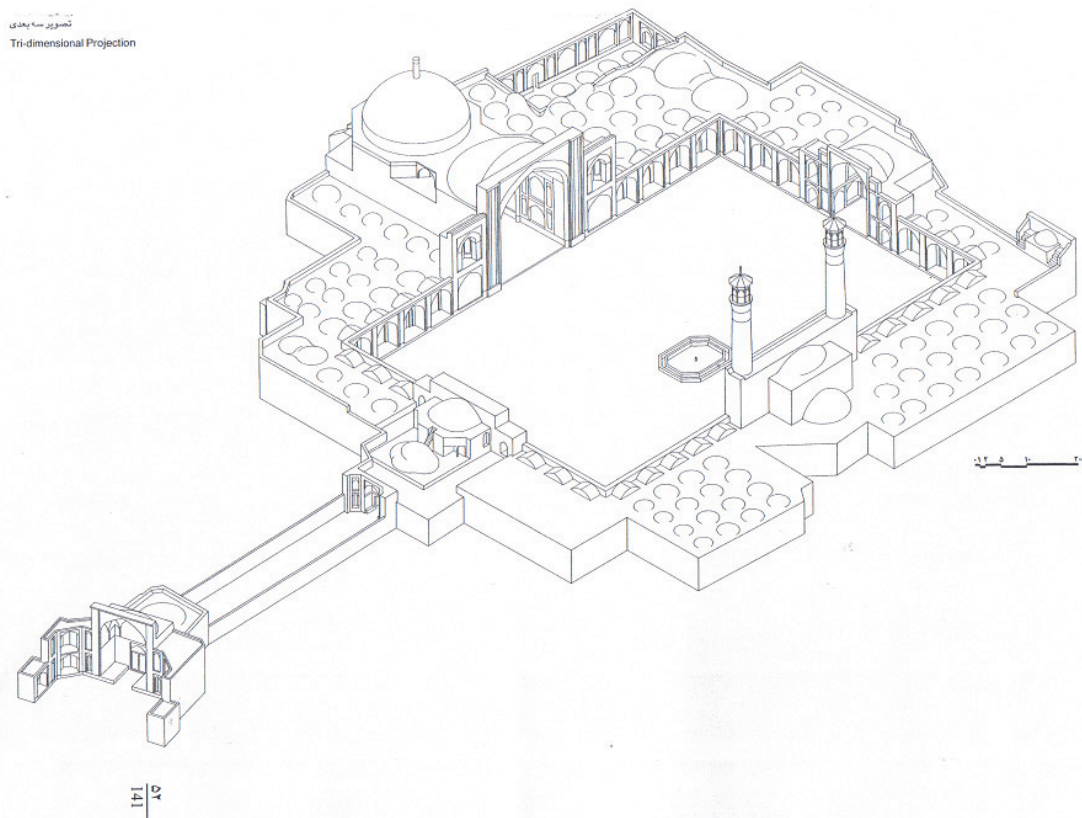
۲- مسجد جامع قزوین

بر اساس اسناد و مدارک موجود قدمت و سابقه تاریخی منطقه قزوین به دوران حکومت مادها در قرن نهم پیش از میلاد می‌رسد که ناحیه کوهستانی جنوب و جنوب غربی قزوین جزئی از قلمرو مادها به‌شمار می‌رفت. بررسی آثار و حفاری‌های به‌دست آمده از تپه سگزآباد در بخش بوئین زهرا نشان می‌دهد این منطقه در هزاره‌های چهارم و پنجم پیش از میلاد زیستگاه جماعت‌های انسانی بوده است (زنده‌دل، ۱۳۷۷، ص. ۲۵).

تاق‌ها و ستون‌ها: این مسجد با تاق‌های گهواره‌ای بر روی قوس‌ها و ستون‌های مستحکم پوشش یافته بود. امروزه تاق‌های گهواره‌ای مسجد فروریخته‌اند، ولی در فرم اصلی می‌توانست قابل مقایسه با تاق‌های گهواره‌ای مسجد جامع فهرج باشد.

برای نگهداری تاق‌ها، ستون‌های عظیمی برپاشده که به‌وسیله قوس‌هایی به همدیگر و به دیوار متصل شده‌اند. بر روی این قوس‌ها نیز دیواری به بلندی یک متر ساخته‌اند تا تاق گهواره‌ای بر روی آن بنشیند. «قوس‌های بالای ستون‌ها از آجر ساخته شده بودند که فرم بیضی‌شکل داشته و به آرامی در بالا شکسته بودند. برای حفظ تعادل و اتصال محکم قوس‌ها به ستون دیوار از قطعات چوب استفاده شده است» (محمدی، ملازاده، ۱۳۹۲، ص. ۸۱).

ستون‌های این مسجد مدور و به قطر ۱۶۰ سانتی متر و محیط ۴/۹۰ تا ۴/۹۷ متر است و ارتفاعش از سطح زمین تا

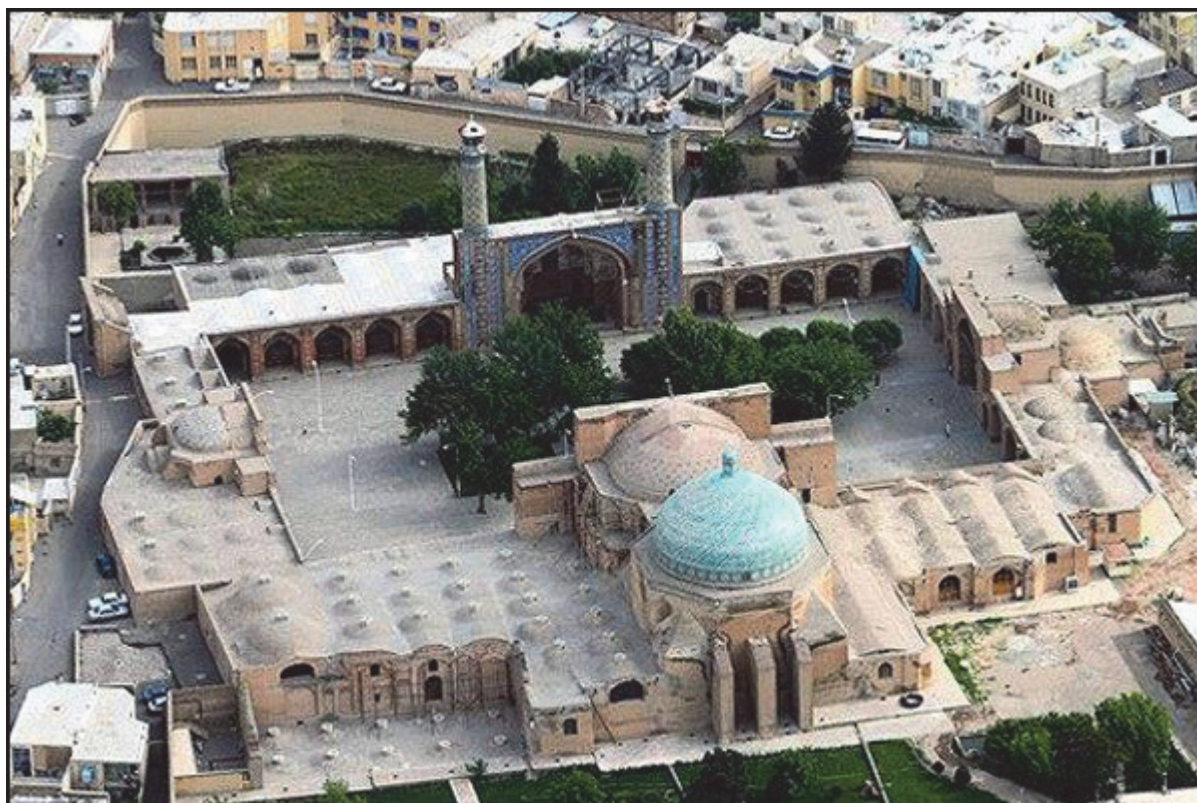
شکل ۵. پلان مسجد جامع قزوین (زنده‌دل، ۱۳۷۷، ص. ۲۵)

فتح شد (زنده‌دل، ۱۳۷۷، ص. ۲۵). پس از پذیرش اسلام از سوی این مردم، نخستین مسجد جمعه توسط محمد بن

قزوین در سال ۲۴ ه.ق به دست بر ابن غازب که از طرف مغیره ابن شعبه والی کوفه که مامور فتح قزوین و زنجان بود،

بقایای آن ساخته شده است. «مصالح این چهارتاقی را خشت خام بزرگ تشکیل می دهد» (مشکوتی، ۱۳۴۶، ص. ۱۶). گنبد باشکوه و مناره‌های مجلل و ایوانهای رفیع و گچبری‌های نفیس و ساختمان‌های محتشم نشانه بهترین سبک معماری و هنرمندی عصر سلجوقی و صفوی است (شکل ۶). درب‌ها و سردرهای این مسجد در قرن هفتم متعدد بوده است. پس از حمله مغول از چگونگی وضع مسجد و درب‌های آن اطلاعی در دست نیست.

حجاج یوسف ثقفی بنانهاده شد. این مسجد، معروف به مسجد الثور بود و در زمان حاکمیت هارون الرشید معتبرترین مسجد قزوین بوده است. مسجد جامع کبیر از مهمترین مساجد قزوین است که در محله دباغان و در کنار حاشیه غربی خیابان شهدا (سپه) واقع شده است. پلان این بنا به صورت چهارتاقی کاملاً قابل مقایسه با پلان آتشکدها است (شکل ۵). اصل این بنا را به دوره قبل از اسلام نسبت می دهند که در دوره اسلامی مسجد بر روی

شکل ۶. مسجد جامع عتیق قزوین (دوات آنلاین، ۱۳۹۷)

شبستان یا مقصوره که به تاق جعفری معروف است. تاریخ بنای اولیه داخلی گنبد و بانی آن پیش از اینکه مسجد شود، معلوم نیست.

کاشیکاری‌های کنونی گنبد به وسیله سعدالسلطنه صورت گرفته است (دبیرسیاکی، ۱۳۸۲، ص. ۵۸۰). تاق جعفری به صورت مربع متساوی الاضلاع که هر ضلع آن چهارده ذرع است و مساحت آن ۹۶ مترمربع است. در وسط دیوار جنوبی مقصوره محرابی است که از سنگ‌های مرمر صیقلی و شفاف نباشد که کاشی‌های رنگارنگ به آن زینت داده است. کتیبه‌های مسجد نام و نشانی از عظمت مسجد را بیان می کند (گلریز،

ایوان جنوبی از بناهای شاه عباس دوم است. حیاط مسجد به شکل مستطیل و درازای آن از شرق به غرب بوده است. مساحت آن بیش از چهار هزار متر و در طرفین ایوان شمال دو مناره زیبا سر به آسمان کشیده است و طرفین ایوان جنوبی دو گوشواره دارد که تاقنمای اشکوب اول را با آجر گرفته و از نیمه به بالا جای پنجره‌ای گذاشته‌اند و روی آن را سفید کرده‌اند. در طبقه فوقانی گوشواره‌ها درب و پنجره ندارد و مشرف به حیاط است.

دیوار خارجی این بنا در خارج دارای جرزهای پشتیبان است. جرزها چهارگوش است و دیوار را چون حصار نشان می دهد. ورودی این مسجد در ضلع شمالی و در گوشه شمال شرقی مسجد، مناره‌ای که تنها آثار پایه آن باقی است، قرار داشته است (زمانی، ۱۳۹۶، ص. ۸۶).

بنابر مقایسهٔ پروفسور گیرشمن سقف تالار ستون‌دار را گنبدهایی که در روی قوس‌های انتهایی ستون‌ها قرار داشته، تشکیل می‌دهد. در این صورت هریک از گنبدها با پایه‌ها و مربع زیر آن، به منزلهٔ چهار تاق است که سایبان‌های آتش دور، ساسانی را به خاطر می‌آورد (زمانی، ۱۳۹۶، ص. ۸۷). به دلیل اینکه مسجد جامع شوش از بین رفته پلن و عکسی برای آن موجود نیست.

۴- مسجد جامع نائین

در قرون اولیهٔ اسلامی یکی از اقلیم‌ها استخر از بزرگ‌ترین و پهناورترین مناطق فارس بوده و ناحیه یزد یکی از بزرگ‌ترین زیرمجموعه‌های استخر به‌شمار می‌آمده است و از شهرهای مهم آن میبد، نائین و فهرج بوده که گویا همه پس از اسلام، مسجد جامع داشته‌اند (سلطان‌زاده، ۱۳۶۶، ص. ۴۳۲). مسجد جامع نائین در زمان عمر بن عبدالعزیز اموی احداث و عناصر و بخش‌هایی هم در زمان‌های بعد به آن افزوده شد. باستان‌شناسان زمان احداث بنا را در قرن چهارم هجری و تاریخ بنای مناره را سال ۷۱۱ ه. ق دانسته‌اند (سلطان‌زاده، ۱۳۶۶، ص. ۳۳).

پلان مسجد

در زمان متمادی الحاقات زیادی به این مسجد اضافه گردید ولی پلان اولیهٔ آن کاملاً مشخص است و قابل مقایسه با مساجد تاریخانه و فهرج است. در وسط این بنا حیاط مستطیل شکل وجود دارد که در چهار ضلع آن رواق‌های تاقدار بلند دیده می‌شود (شکل ۷).

۱۳۶۸، ص. ۶۹). تاق هارونی یکی از نمادهای این مسجد است که در قسمت شرقی مسجد متصل به دهلیز ورودی مسجد است. باستان‌شناسان و معماران در رابطه با اینگونه بناهای پیش از اسلام و اوایل اسلامی تحقیقاتی به عمل آورده‌اند و در فرضیه‌های خود تا حدی هم به اثبات رسانده‌اند، معتقدند که اساس معماری اسلامی تقلیدی از اصول و طرح‌های عهد شکوهمند ساسانی است و تعدادی از مساجد اولیه اسلامی را از بقایای به جامانده از چهار تاقی آتشکده‌های دورهٔ ساسانی می‌دانند^۱ (محمدی و ملازاده، ۱۳۹۲، ص. ۱۰۶).

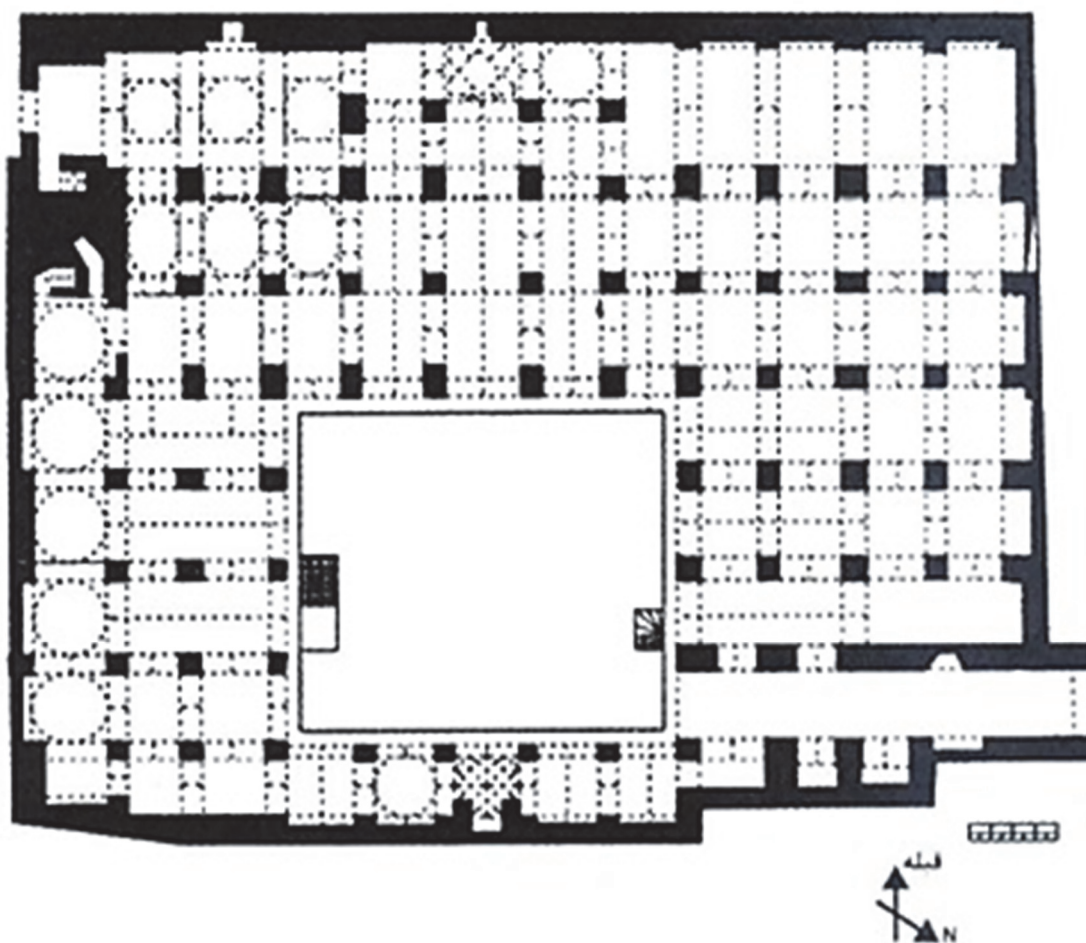
با مطالعات گوناگون و تحقیقات میدانی می‌توان به این نتیجه رسید که طراحی، شیوه و عناصر معماری این چهارتاقی استمرار هنر معماری دورهٔ ساسانی است و یا به فرضیه‌های تعریف شده چهار تاقی ساسانی با اندک تصرفاتی توسط معماران گذشته بقایای این بنا و یا حتی بناهای اصلی همان زمان تبدیل به مسجد شده است.

۳- مسجد جامع شوش

شوش در سال ۱۷ هجری قمری به‌دست ابوموسی اشعری حاکم وقت بصره، فتح گردید. در شوش از پیش از انقلاب اسلامی، باستان‌شناسان از جمله گیرشمن حفاری‌های گوناگونی انجام داده‌اند. در این منطقه، مسجدی وجود دارد که آثار آن طی گمانه‌زنی‌ها و حفاریات باستان‌شناسی که در قسمت مرتفع تپه به‌وسیلهٔ هیئت فرانسوی وقت به سرپرستی گیرشمن صورت گرفته، حاکی از آن است که این مسجد در قرن اول هجری ساخته شده است (محمدی، ملازاده، ۱۳۹۲، ص. ۱۰۵).

پلان بنای این مسجد قابل مقایسه با پلان‌های مساجد کوفه و بصره در عراق است که شامل یک صحن مرکزی است و در جهت قبله آن تالار ستون‌داری با ۴ ناو شرقی- غربی و ده ناو شمالی-جنوبی با ۳۶ ستون مدور قرار دارد. در هریک از اضلاع دیگر این صحن دو ردیف رواق وجود داشته است (زمانی، ۱۳۹۶، ص. ۸۵). ابعاد مسجد در حدود ۴۵/۲۵*۶۵*۵۵ متر بوده است (بهنام، ۱۳۴۶، ص. ۷۱).

^۱ . تعدادی از باستان‌شناسان و پژوهشگران این نظریه را مردود می‌دانند و بر این باور هستند که بر اساس شرع اسلامی هیچ آتشکده‌ای تبدیل به مسجد نشده است.

شکل ۷. پلان مسجد جامع نایین (تجلیل، ۱۳۹۸)

۵- اتاق‌ها و ستون‌ها

ستون‌های گچبری این مسجد و کاخ دامغان، خصوصیات عناصر ساختمان قبل از اسلام ایران را آشکار می‌کند. قوس‌های این مسجد قدری از ریشه ساسانی خود دور و خود را به ذوق و روش‌های اسلامی نزدیک می‌کنند. این قوس‌های نوک تیز واسطه بین قوس‌های بیضوی ساسانی و قوس‌های جناغی، شبیه ته کشتی دوران ایران اسلامی است و در عوض مسجد دارای بعضی عناصر نزدیک ساسانی است به این معنی که دو عدد از ستون‌های مستطیل و همچنین محراب با ستون‌های کور در بر گرفته شده است (زمانی، ۱۳۹۶، ص.ص. ۸۸-۹۹) (شکل ۸).

تاق‌های این مسجد بلند و باریک و نسبت به مسجد دامغان شکسته‌تر و حالت جناغی دارند به طوری که از تاق‌های نوع ساسانی فاصله گرفته است. «در این مسجد آجرچینی به شیوه ساسانی نیست و ستون‌ها هم در مقایسه با گذشته بسیار باریک شده‌اند (۸۵-۸۰ سانتی‌متر)؛ که این امر باعث ضعف استحکامی بنا شده است. قسمتی از نما ریخته و یا احتمال ریزش آن وجود داشته به همین خاطر نمای جدیدتر و مستحکم‌تر احتمالاً در دوره سلجوقی به آن اضافه شده است. ناوهای تالار ستون‌دار و رواق‌های مقابل قبله، مانند تاریخانه دامغان عمود بر حیاط و دارای سقف گهواره‌ای است و همان ایوان‌های زمان ساسانی را تشکیل می‌دهد. تشابه

شکل ۸. مسجد جامع نایین، نمای داخلی (زمانی، ۱۳۹۶)

۶- مصالح بنا

عمده مصالح این بنا آجر بوده و از گچ اندود کردن قسمت‌های مختلف و همچنین گچبری ستون‌ها و محراب و بخش‌هایی از این مسجد استفاده شده است.

۷- تزئینات بنا:

عمده تزئینات مسجد قدیمی را گچبری‌های بسیار زیبایی تشکیل می‌دهد که در نوع خود در آن زمان بی‌نظیر است (فلاری، ۱۳۸۶، صص. ۱۶۷-۱۵۱). بر روی دیواره‌ها، تاق‌ها و جرزها نقوش گوناگون هشت ضلعی و هندسی ساده توأم با شاخ و برگ به گچبری نمایانگر زیبایی از نوع تزئینات است. «این نقوش از یک طرف شباهتی به گچبری‌های سامراء در دوره عباسی و از طرف دیگر تداوم دوره ساسانی است که نمونه آن در کاخ ساسانی تپه حصار دامغان کشف شده در دوره‌های بعدی نقوش خطوط کوفی

در این مسجد دو نوع ستون مشاهده شده که عبارتند از: ستون‌های چهارگوش و مدور. احتمالاً هر دو مربوط به ساختمان اصلی مسجد بوده است. روی این ستون‌ها قوس‌های شکسته قرار می‌گرفته که حمال تاق‌های گهواره‌ای مسجد بوده است.

«ارتفاع زیاد آن و نوع چفدهای و تاق‌ها از مازهدار به تیزهدار(جناغی) تبدیل شده‌اند، گویای این نظر است. این اولین مکانی است که چفدهای بیز به جناغی تبدیل شده‌اند. در شیوه رازی^۱ انواع تاق‌ها و گچبری‌ها و عناصر دیگر بر این مسجد افزوده شده است. کاربردی‌ها و نوع دیگری از تاق به نام پتکانه (در شبستان جنوبی) که شبیه به کاربردی و باربر نیز است، متعلق به این دوره هستند؛ زیرا این پتکانه‌ها مربوط به شیوه خراسانی است. نیم‌تاق‌ها و تاق‌های آهنگ آن از شیوه رازی و متعلق به قرن هشتم است (پیرنیا، ۱۳۵۳، صص. ۱۶-۱۷).

^۱ . بر طبق تقسیم‌بندی محمدکریم پیرنیا شیوه‌ای از رازی به دوره‌ای از معماری ایران از قرن چهارم تا قرن هفتم ه.ق اطلاق می‌شود.

۱۱- مسجد جامع اصفهان

در قرن چهارم هجری شهر اصفهان مرکز حکومت آل بویه از حکمرانان ایرانی قرار گرفت. آنان به احیای بعضی از آداب و سنن گذشتگان پرداختند و به عمران و آبادانی شهر توجه ویژه کرده‌اند؛ از جمله الحاقات جدید در مسجد جامع باقی مانده از قرن سوم و ایجاد مسجد جامع جدید به نام جور جیر بود که فقط سردر آن باقی مانده است. از اواسط قرن پنجم هجری قمری ترکان سلجوقی ایران را تسخیر کردند و مرکز حکومت خود را در اصفهان مستقر کردند. نظام‌الملک وزیر سیاستمدار ملک شاه سلجوقی تغییرات بنیادی در فضاهای مسجد جامع قبلی با ایجاد گنبد‌های وسیع و ایوان‌های رفیع و مزین ایجاد نمود که هنوز پس از هزار سال نمایانگر زیبایی آن است. قرن هفتم و هشتم دوره استیلای ایلخان مغول در ایران است. از آن دوره آثار هنری چشم‌گیری در سراسر ایران ایجاد شده بود که در شهر اصفهان نمونه‌هایی مثل محراب معروف به اولجایتو و منارهای زیبا و بناهای موزون باقی مانده است. قرن هشتم و نهم اول قرن نهم دوره حکومت تیمور و جانشینان او در ایران بوده است که آغاز دوره تیمور در اصفهان با قتل و غارت همراه بود. لیکن پس از نیم قرن جانشینان او به امور آبادانی و عمران کشور پرداختند؛ از جمله در اصفهان قصرهای متفاوت ساختند و در مسجد جامع الحاقات جدید اعمال کردند. قرن دهم تا قرن دوازدهم دوره حکومت صفویان بوده است. در آغاز قرن یازدهم شاه عباس اصفهان را به پایتختی برگزید و در مدت کوتاهی شهر را به اعتبار و شهرت جهانی رسانید. علاوه بر گسترش شهر و ایجاد عمارت جدید و احداث خیابان‌ها، میدان‌ها و ساختمان‌ها و کاخ‌ها و گردشگاه‌ها، همه جهانگردان خارجی که در آن زمان از اصفهان بازدید کردند در ذکر زیبایی آن کتاب‌ها نوشته‌اند. در مسجد جامع اقدامات و تغییرات قابل ملاحظه‌ای به وجود آورده‌اند. پس از فروپاشی حکومت صفوی و روی کار آمدن سلسله قاجار تا ظهور تحولات صنعتی از اهمیت شهر اصفهان به تدریج کاسته شد. در نتیجه آثار و بناهای دوره صفوی به علت انتقال پایتخت به تهران متروکه و به تدریج تخریب گردید لیکن این مسجد به‌عنوان مرکز عمده برگزاری مراسم مذهبی و تجمع روزمره اقشار مختلف مردم، همواره به وسیله مردم مورد مراقبت و مواظبت قرار داشته و هر نسلی سعی نموده تا این مجموعه گرانبهای مذهبی فرهنگی را حفظ نموده و به آیندگان تحویل دهد.

به‌صورت تزئینی و آثار نوعی مقرنس تزئینی از گچ در این بنا مشاهده می‌شود» (زمانی، ۱۳۵۰، ص. ۱۸).

۸- مسجد جامع کاشان

مسجد جامع کاشان یا همان مسجد جمعه که یکی از قدیمی‌ترین بناهای دوره اسلامی در شهر تاریخی کاشان است که در خیابان بابا افضل کوچه شهیدان دقیقی واقع شده است. افراد قدیمی کاشان به آنجا میدان کهنه هم می‌گویند. این مسجد مربوط به دوره سلجوقی (۶۲۳ ق.) مصادف با ۱۱۵۸ هجری شمسی است که این اثر در تاریخ ۳۰ خرداد ۱۳۱۵ به شماره ۲۵۲ به عنوان یکی از آثار ملی به ثبت رسیده است. در مرآت‌البلدان آمده است اولین بانی مسجد همان‌طور که مشهور است صفیه خاتون دختر مالک اشتر این مسجد را بنا کرده است. بر اساس کتیبه‌های موجود، بنیان مرمت مسجد را کریم‌خان زند، عبدالرزاق خان حاکم کاشان را نام برده‌اند. نام خطاطان عبدالکریم و ابن‌محمد حسینی محمدکاظم اصفهانی در کتیبه‌های مربوط به این مرمت آمده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۴، ج ۱، ص. ۶۷۲).

۹- مناره مسجد

این بنا دارای مناره آجری زیبایی است که دارای کتیبه آجری و به خط کوفی و دارای تاریخ ساخت ۴۶۶ ق. را نشان می‌دهد که اهمیت و اعتبار دوره سلجوقیان را بیان می‌کند. مناره این مسجد یکی از مناره‌های کم‌نظیر این مرز و بوم است. از جمله همین مناره که در بخش نما و سازه است. کتیبه‌های تاریخ‌دار بنا قدیمی‌ترین تاریخ ثبت شده در بنا که عدد ذکر شده در کتیبه مناره آجری است را نشان می‌دهد (یونسی، عسگرپور، بحرالعلومی، ۱۳۹۶، ص. ۸۴).

۱۰- گچبری

در لایه برداری‌های اخیر از گچبری‌های محراب عصر سلجوقی، آثار و تزئینات متعلق به دوره آل بویه کشف و شناسایی شده است. در شبستان تابستانی این بنا که در زیر شبستان زمستانی قرار دارد، طرح‌های بسیار زیبایی از کاشی‌کاری مشاهده می‌گردد و در کف این شبستان آثاری از کوره‌های سفالگری به وسیله کارشناسان سازمان میراث فرهنگی کشف شده که جداگانه در پایان این بخش ذکر گردیده است. شبستان‌های وسیع تابستانی و زمستانی همراه محراب گچبری‌شده و تلیق آن با کاشی‌های رنگارنگ، نقش‌های زیبایی را به وجود آورده و به مسجد جلوه خاصی بخشیده است (یونسی، عسگرپور، بحرالعلومی، ۱۳۹۶، ص. ۸۴).

شکل ۹. پلان مسجد جامع اصفهان (یونسی، عسگریور، بحرالعلمی، ۱۳۹۶، ص. ۸۴)

آجری به خط کوفی است که حکایت از تعمیر مسجد پس از حریق سال ۵۱۵ ق. دارد؛

۲. ورودی اصلی امروزی بنا واقع در جنوب شرقی مسجد و در طرف خیابان هاتف واقع شده و دارای سکوه‌های سنگی و سردر قطاربندی و تزیینات کاشی است؛

۳. سردر کاشی‌کاری به تاریخ ۷۶۸ ق. مجاور گنبد تاج‌الملک با کتیبه‌ای به خط کوفی؛

۱۲- ورودی‌های مسجد جامع

مسجد دارای هشت ورودی است که در دوره‌های مختلف ساخته شده است.

۱. قدیمی‌ترین ورودی مسجد که اکنون مسدود شده، در منتهالیه شمال شرقی واقع شده است و کنار آن کتیبه‌ای

دیلمی، گنبد نظام‌الملک، گنبد تاج‌الملک، محراب اولجاتیو، چهار ایوان معروف که صاحب، استاد، شاگرد و درویش است. از دیگر بناها، منبر، گچبری، تزیینات، سنگاب، میان‌سرا، کتیبه، مناره، محراب، بام را می‌توان نام برد که هر کدام نیاز به توضیحات لازم دارد (قزوینی، ۱۳۸۶، ص. ۲۱۵) (شکل ۹).

• صحن

صحن مسجد به ابعاد ۷۰×۶۰ متر دارای ایوان‌هایی در چهار جهت اصلی، رواق‌ها، غرفه‌های دو طبقه در اطراف و دو حوض و بنای مربوط به آن است. در وسط صحن، دو حوض، یکی به شکل مربع در مرکز و دیگری چندضلعی در قسمت شمال آن قرار دارد. در بالای حوض مربع، سکویی مشکی بر چهار ستون واقع است. بر طبق کتیبه‌های دهلیز مجاور سردر مجلسی، صحن مسجد در سال ۱۰۸۴ ق. به همت شخصی به نام محمدقلی تجدید سنگ‌فرش شده است (کارگر، ۱۳۹۱، ص. ۶۵) (شکل ۱۰).

۴. سردر ضلع غربی گنبد تاج‌الملک و در ضلع شرقی آرامگاه مجلسی، مورخ ۱۰۹۲ ق؛

۵. دری در گوشه شمال غربی مسجد مورخ ۱۳۰۱ ق. با کتیبه به خط ثلث؛

۶. سردر درشت (باب‌الدشت) در گوشه جنوب غربی مسجد و در انتهای یکی از راهروهای اصلی مسجد از دوره سلاجقه، مورخ ۹۹۹ ق؛

۷. در منبت‌کاری شبستان صفوی در مجاورت سردر درشت؛

۸. دری در منتهالیه دالانی که شبستان سلجوقی واقع در مغرب گنبد نظام‌الملک را از شبستان صفوی واقع در گوشه جنوب غربی مسجد جمعه جدا می‌کند، مورخ ۹۶۲ قمری (قزوینی، ۱۳۸۶، ص. ۲۱۵).

۱۳- بناهای متعدد مسجد

این مسجد دارای بناهای متعددی است، از جمله: صحن چهارایوانی شبستان‌ها، مدرسه مظفری، صفه‌های کوچک دوره

شکل ۱۰: مسجد جامع اصفهان (کارگر، ۱۳۹۱، ص. ۶۵)

• شبستان‌های مسجد

شبستان‌های گوناگون در مسجد جامع به فراخور ساخت و وظیفه‌ای که دارند وجود دارد، مانند شبستان چهل ستونی که شاه عباس اول به گوشه جنوب غربی مسجد اضافه کرده است. وجه تسمیه این‌گونه شبستان‌ها آن است که ستون‌های فراوانی دارند. شبستان تاق‌داری که در زمان بایسنقر میرزا در ضلع غربی مسجد افزوده شد و به نام بیت‌الشتا عماد مشهور است (هاشمی، ۱۳۹۴، ص. ۵۳).

فضای منزوی و محفوظی است که برای مراسم نماز در زمستان از آن استفاده می‌شود. این فضا ۵۰ متر طول و ۲۵ متر عرض دارد. در تاق‌های آن حفره‌ای پیش‌بینی شده است که با یک قطعه مرمر سفید پوشانده شده به طوری که نور خورشید را به فضای شبستان بازمی‌تاباند (هنرفر، ۱۳۵۵، ص. ۴۴).

• گنبد

گنبدخانه در مسجد جامع باشکوه‌ترین قسمت مسجد است که در تحولات قرن پنجم هجری فضاهای شبستانی با ستون‌های متعدد آن در مقابل محراب به فضای یک‌دست و گشاده‌ای تبدیل گردیده است. البته ساخت گنبد از دوران ماقبل اسلام در ایران تجربه شده بود، ولی فنون به‌کاررفته در گنبد‌های عظیم مسجد جامع اصفهان، دارای مشخصات معماری دوره اسلامی ایران است. ایجاد اسکلت بار بر در این گنبد‌ها که ما آن را گنبد‌های ترکیه (چند ترک) می‌نامیم، اثر فنونی است که مهندسان و معماران ایرانی اجرای آن را با آجر ابداع نموده و امکان ساختن صدها نوع گنبد را به وجود آورده‌اند. خلق این نوع سازه خاص گنبدی برای نخستین‌بار در مسجد جامع اصفهان صورت می‌گیرد. ارتفاع گنبد ۵۲ متر می‌باشد (جبل عاملی، ۱۳۹۲، ص. ۴۴).

آرتور آپهام پوپ (باستان‌شناس) می‌نویسد: من آن روز وقتی به تماشای مسجد جامع رفتم و در زیر این گنبد قرار گرفتم، متوجه شدم که تمام وجودم در تسخیر گنبد و مسجد است؛ چون در زیر این گنبد به خوبی می‌توان به شاهکار فناپذیر و خلاقه ایرانی‌ها پی برد و به عظمت مسجد و گنبد آن اعتقاد پیدا کرد. من از آن به بعد بارها به مسجد جامع اصفهان رفتم و با تماشای گنبد این مسجد، زبان به تحسین گشودم و عشق و علاقه خود را به اصفهان و ایران روزافزون دیدم. به همین جهت می‌خواهم بعد از این که دیده بر هم نهادم جسد مرا در این خاک مقدس دفن کنند (جبل عاملی، ۱۳۹۲، ص. ۴۴).

• مناره‌ها

بنا به عقیده گابریل آلفونس، مناره‌های طرفین ایوان جنوب مسجد (صفه صاحب) قدمت چندانی ندارد و از لحاظ مقیاس، تناسب و جزئیات ساختمانی مانند مناره‌های مسجد جامع عباسی اصفهان است و تاریخ احداث آن‌ها نباید پیش از دوره صفویان بوده باشد (کارگر، ۱۳۹۱، ص. ۶۳). گالدیری نیز معتقد است که با اطلاعات فعلی رد یا تأیید نظریه گابریل ممکن نیست (گالدیری، ۱۳۹۲، ص. ۹۹-۱۳۷).

هنرفر نیز مناره‌ها را از الحاقات دوره حکمرانی ابوالنصر حسن آق‌قویونلوها معرفی می‌کند که در زیر مقرنس‌های هر دو مناره، عبارت واحد «لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله حقا» به خط کوفی ساده آجری برجسته بر زمینه کاشی فیروزه‌ای وجود دارد. تزیینات جدار خارجی مناره‌ها به خط بنایی با کاشی فیروزه‌ای بر زمینه آجری و شکل مارپیچ، تکرار جمله «الحکم لله، الملک لله، الحمد لله» است (هنرفر، ۱۳۷۶، ص. ۱۴۷).

• ایوان‌ها

یکی از تغییرات اساسی که در زمان سلجوقیان در مسجد انجام گرفت، بنای چهار ایوانی بود که احتمالاً به هنگام تجدید ساختمان مسجد پس از آنکه به دست باطنیه آتش گرفت و آسیب فراوان دید انجام شد. در این مرحله پس از ساخته شدن ایوان جنوبی، ایوان‌های غربی، شرقی و در آخر ایوان شمالی که امروزه به ترتیب به ایوان‌های صاحب، استاد، شاگرد و درویش معروف هستند، با رعایت محدوده مسجد قدیمی بنا شدند و باعث تغییرات چشمگیری در ساختمان مسجد گردیدند که در ادامه به شرح آن‌ها پرداخته خواهد شد:

الف) ایوان جنوبی (صفه صاحب)

این ایوان به ابعاد تقریبی ۱۲×۱۲ متر با پوشش گهواره‌ای، در ضلع جنوبی صحن واقع گردیده که بعد از حریق سال ۵۱۵ ق. در دوره سلجوقی، با استادی به گنبدخانه نظام الملک الحاق شده است.

ب) ایوان شرقی (صفه شاگرد)

این ایوان با تاق گهواره‌ای به طول و عرض ۱۰/۵۰ متر در ضلع شرقی صحن واقع گردیده و از ساخته‌های دوره سلجوقی است. لازم به ذکر است در وضعیت کنونی هیچ‌یک از ایوان‌ها به طور کامل مشخصات اصلی زمان سلجوقیان را ندارد و همگی تغییراتی کرده‌اند که در این میان تغییرات ایوان شرقی‌تر است.

وجود دارد که به تدریج به وسیله فرمانروایان و شخصیت‌های باتقوای مختلف افزوده شده‌اند (استیرلن، ۱۳۷۷، ص. ۲۴).

• قبله

قبله یکی از مهم‌ترین ارکان مسجد است که شیعیان بر این پافشاری دارند که همه محراب‌های یک مسجد باید در راستای قبله باشند.

محاسبه جهت قبله برای این بنا به وسیله شیخ بهایی انجام شده است. این قبله‌یابی که با استفاده از ابزارهای آن زمان صورت پذیرفته، فقط هفت درجه با جهت واقعی قبله اختلاف دارد (معماریان، ۱۳۹۵، ص. ۲۹۷).

• منبر

منبر یکی از ارکان متحرک هر مسجدی است که در بیشتر اوقات در کنار محراب و قبله به صورت ثابت و یا سیار به گونه‌ای است که خطیب بر روی آن به همه مردم که در مسجد حضور دارند مسلط است. در زمان پیامبر (ص) به جای منبر یک کرسی به وسیله صحابه تهیه و پیامبر (ص) برای خطابه بر روی آن می‌نشستند، لیکن برای تسلط بیشتر در همان زمان پیامبر (ص)، خود کرسی شبیه به منبرهای امروزی درآمد. پیامبر خدا (ص) و ائمه هدی (علیهم‌السلام) اغلب تا جایی که زمان و مکان به آنها اجازه می‌داد از این منبر استفاده می‌کردند. همه خلفای اسلام از صدر تا پایان حکومت عباسی، از منبر برای خطابه، سخنرانی، حکم حکومتی، عزل و نصب حاکمان، احکام و اجرای آن استفاده می‌کردند. علما و بزرگان جهت ارائه دروس و مسائل اخلاقی صادر حال حاضر از منبر استفاده می‌کنند (ابن سعد، ۱۳۹۰، ج ۱، ص. ۱۹۲).

در پایان دوره صفوی و اوایل قاجار پوشش‌ها و تزئینات ایوان شرقی در گذر زمان دچار تحولات فراوان شده است.

(ج) ایوان غربی (صفه استاد)

این ایوان به طول و عرض ۱۰/۵۰ متر با تاق گهواره‌ای در جبهه غربی صحن واقع گردیده و از ساخته‌های دوره سلجوقی است که در دوره شاه سلطان حسین صفوی داخل و خارج آن با کاشی‌کاری و مقرنس‌کاری تزئین شده است.

(د) ایوان شمالی (صفه درویش)

ساختمان ایوان شمالی، احتمالاً آخرین اجرای این مرحله از تغییرات اساسی زمان سلجوقیان بوده است. از نمای اصلی آن که تا ۱۳۱۳ ش. هنوز پابرجا بوده اثری باقی نمانده است و امروز تا عمق ۳/۵ متر از لبه صحن بخش انتهایی بازسازی معاصر است. در میان همه ابنیه بررسی شده در مسجد ایوان شمالی یگانه بنایی است که شالوده دارد. شالوده بستر و عمیق این ایوان کلاً در طرح اولیه اجرا شده است (گالدیری، ۱۳۹۲، ص. ۳۹).

• محراب

مسجد جامع اصفهان از مساجدی است که محراب‌های متعددی دارد. بلندآوازه‌ترین محراب آن در ضلع شمالی ایوان غربی آن در شبستانی که به وسیله اولیجایتو فرمانروای ایلخانی ساخته شده قرار دارد. این محراب نمونه نفیس از تزئین گچبری است و در دو سوی تورفتگی تاق‌دار آن دو ستون کوچک تعبیه شده و کمان نوک‌تیزی بالای آن‌ها را به هم متصل می‌کند. تناسبات اجزای محراب بسیار موزون است و در تزئین آن از گچبری‌های خط‌نوشته و گل و بته و شکل‌های هندسی استفاده شده است. هشت محراب دیگر در این مسجد

جدول ۱. تفاوت‌ها و شباهت‌های عناصر پایدار در معماری مساجد ۶ قرن اول هجری در ایران زمین

نام مساجد: عناصر پایدار	صحن	شبستان	گنبد	مناره	ایوان	محراب	قبله	منبر
مسجد جامع فهرج ^۱	۱	۱		۱	۴	۱	۱	
مسجد جامع تاریخانه دامغان ^۲	۱			۱		۱	۱	۱
مسجد جامع قزوین ^۳	۱	۱	۱	۱	۳	۱	۱	

^۱ معماریان، ۱۳۵۹، معماری ایرانی.

^۲ پروین برزین، ۱۳۴۴، ص ۴۱.

^۳ دبیر سیاقی، ۱۳۸۲، ص ۵۸۰.

نام مساجد: عناصر پایدار	صحن	شبستان	گنبد	مناره	ایوان	محراب	قبله	منبر
مسجد جامع شوش ^۱	۱	۱	۲	۱	۲	۱	۱	
مسجد جامع نائین ^۲	۱	۱	۱	۱	۴	۱	۱	
مسجد جامع اصفهان ^۳	۴	۴	۲	۴	۴	۷	۱	۱
مسجد جامع کاشان ^۴	۱	۱	۱	۲	۱	۱	۲	۱

بحث و نتیجه گیری

یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد اکثر مساجد اولیه دارای شبستان و ستون بوده که یا از بین رفته‌اند و یا در معماری جدید تغییراتی بنیادی یافته‌اند. از جمله مسجد شوش که پلان شبستانی داشته یا مسجد جامع فهرج که پلان شبستانی با تاق‌های گهواره‌ای ب روی جرزهای قوسی و استفاده از خشت و گل به صورت ساده بوده است. مسجد تاریخانه پلانی شبستانی با یک حیاط و یک رواق و شکل گرفته از معماری ساسانی ستون‌ها، آجرچینی، استفاده از چوب بوده و اجرای آن قوسی شکل است. مسجد جامع نائین دارای پلان شبستانی و تاق‌های جناغی و چهار ایوانی و مناره به عنوان جزئی از بدنه اصلی بنای متصل به مسجد است. مسجد جامع اصفهان پلانی شبستانی دارد که شبیه تاریخانه و شوش و مسجد کوفه است. عناصر معماری آن شبیه به بناهای ساسانی و به شیوه آجرچینی است. لازم به ذکر است زیبایی و الحاقات و تداوم بناهای این مسجد منحصر به فرد است و طی چند قرن، تغییرات فراوانی همراه با گسترش و الحاقات زیاد از سوی حکومت‌های گوناگون صورت گرفته است.

نتایج حاصل از تحقیق نشان می‌دهد که بین عناصر و عوامل جغرافیایی هر منطقه و مولفه‌های دینی و فرهنگی آن با معماری برآمده از آموزه‌های دین اسلام ارتباط تنگاتنگ و ناگسستگی وجود داشته است. این اثرگذاری تا جایی است که به جرات می‌توان ادعا کرد، عمده عناصر و مولفه‌های ساخت مساجد و سازه‌های معماری غیر بومی در ایران، تحت تاثیر جغرافیا، عوامل و عناصر جغرافیایی و فرهنگ بومی هر منطقه بوده است.

مساجد در تمام مکان‌هایی که ساخته می‌شود عناصر معماری مشترکی دارند مثل صحن، ایوان، رواق، گنبد، شبستان، محراب و قبله.

با توجه به جدول ۱ برخی فاقد صحن، شبستان، گنبد، مناره و یا حتی منبر هستند. صحن و حیاط مسجد می‌توانند یکی از عناصر مهم معماری و به دلیل پیروی از طرح و نقشه اولین مسجد جهان اسلام یعنی مسجد النبی مربع و مستطیل و حتی فضای آن باز باشد. ایوان بدون تردید زیباترین و عالی‌ترین مکان مسجد است مانند مسجد جامع اصفهان.

علت تکثر و تعداد محراب‌ها، صحن‌ها، شبستان‌ها، مناره‌ها بسته به شرایط اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی بافت شهری هر منطقه و اقلیم آب و هوایی است.

مسجد جامع فهرج و تاریخانه در دل کویر و با توجه به شرایط آب و هوایی منطقه ساخته شده است. مسجد اصفهان، کاشان و قزوین هر سه محل سیاسی و نظامی کشور و مرکز پایتخت حکومت‌ها بوده است.

مسجد جامع اصفهان طی قرون متمادی توسط دولت‌های مختلف باسازی و مرمت شده است و با سرکار آمدن هر دولتی بخش‌هایی متفاوت از قبیل صحن، شبستان، محراب و مناره به آن اضافه شده است.

هر مسجدی در هر اقلیمی کارکرد فرهنگی متفاوت خود را داشته مثل مسجد جامع کاشان و قزوین. مسجد جامع کاشان کرسی درس و حوزه دینی و علمی داشته است. وجود بعضی محراب‌ها به دلیل داشتن ائمه جماعت متعدد و به علت کثرت جمعیت، بازار و حوزه بوده است. لازم به ذکر است که

^۱. عباسی زمانی، ۱۳۹۶، ص ۸۷

^۲. حسین سلطان زاده، ۱۳۶۶، ص ۱۲۹.

^۳. مریم محمدی، ۱۳۹۲، ص ۹۲.

^۴. همان ص ۱۸۰.

وجود صحن بستگی به گرما و سرما و به تعبیری تابستانه و فصول متعادل بوده است.

سیاسگزاری

این مقاله برگرفته از رساله دکتری آقای غلامحسین امینی ارمکی، رشته باستان‌شناسی گرایش دوره اسلامی با راهنمایی

دکتر سینا فروزش در دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم تحقیقات بوده است.

منابع مالی

منابع مالی این مطالعه توسط نویسندگان تهیه شده است.

تعارض منافع

بین نویسندگان تعارضی در منافع انتشار این مقاله وجود ندارد.

References

تاجدار، گلنار، سروشیانی، سهراب، شافعی، بیژن، دانیل، ویکتور (۱۳۹۵). معماری آندره گدار: مجموعه معماری دوران تحول ایران، ویراسته عبدالعلی عظیمی، پیر دور تیگیه، مریم موسوی، اعجاز حسین، لوران بیژار، تهران: ویکتور دانیل.

تالپوت رایس، دیوید (۱۳۹۷). هنر اسلامی، ترجمه ماه ملک بهار، تهران: انتشارات علمی فرهنگی

تجلیل، آذین (۱۳۹۸، ۶ مهر) شیوه خراسانی، رسانه هنر و معماری ساباط. تاریخ دسترسی: ۱۳۹۹/۰۹/۱۹
<https://www.sabataarch.com/2019/09/28/khorasan-style>

جیل عاملی، عبدالله (۱۳۹۲). تاریخ تحولات مسجد جامع اصفهان، اثر، ۳۴ (۶۱)، صص ۲۹-۶۶.

حلبی، علی بن ابراهیم (۲۰۰۶). سیره حلبی، بیروت: دارالکتب العلمیه.

دبیر سیاقی، سیدمحمد (۱۳۸۲). سیر تاریخی بناهای شهر قزوین و بناهای آن، تهران: حدیث امروز.

دوات آنالین، خبرگزاری (۱۳۹۷). «معرفی کامل مسجد جامع عتیق قزوین به‌عنوان یکی از شاهکارهای معماری ایران»، تاریخ دسترسی: ۱۳۹۹/۹/۶

زمانی، عباس (۱۳۹۶). تاثیر هنر ساسانی بر هنر اسلامی، تهران: اساطیر.

زنده‌دل، حسین (۱۳۷۷). مجموعه جامع ایرانگردی استان قزوین، تهران: موسسه تحقیقات و انتشارات جهانگردی.

سلطان‌زاده، حسین (۱۳۶۶). نائین در شهرهای ایران، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

ابن سعد، محمد (۱۳۹۰). الطبقات الکبری، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: فرهنگ و هنر.

استرلین، هانری (۱۳۷۷). اصفهان، تصویر بهشت، ترجمه جمشید ارجمند، تهران: فرزانه روز.

اعتمادالسلطنه (۱۳۶۴). مرآت‌البلدان، تصحیح پرویز نوری اعلا، سپانلو، محمدعلی، تهران: انتشارات اسفار

انیسی، علیرضا (۱۳۸۹). مسجد جامع فهرج، ارزیابی مجدد، نشریه هویت شهر، ۵ (۷)، صص ۱۵-۲۲

ایرنا، خبرگزاری (۱۳۹۷). «مسجد جامع فهرج یزد بنایی به قدمت تاریخ اسلام»، کد خبر: ۸۲۸۶۸۳۱۷، تاریخ دسترسی: ۱۳۹۹/۹/۶

برزین، پروین (۱۳۴۴). تاریخانه دامغان مسجدی از قرن دوم، مجله هنر و مردم، شماره ۳۷.

برنا، خبرگزاری (۱۳۹۵). «آغاز مرمت مناره مسجد تاریخانه دامغان»، کد خبر: ۵۳۱۳۸۵، تاریخ دسترسی: ۱۳۹۹/۹/۶

بهنام، عیسی (۱۳۴۶). مساجد ایران از ابتدای دوران اسلامی، مجله بررسی‌های تاریخی، ۳ (۵)، صص ۸۶-۷۱.

پرادا، ایدت، دایسون، رابرت، ویلکینسون، چارلز (۲۵۳۷). هنر ایران باستان (تمدن پیش از اسلام)، ترجمه یوسف مجیدزاده، تهران: دانشگاه تهران.

پوپ، آرتور اپهام (۱۳۶۲). معماری ایران، ترجمه رضا بصیری، تهران: میر، گوتنبرگ.

پیرنیا، محمدکریم (۱۳۵۳). خانه‌های خدا در روی زمین، هنر و مردم، ش ۱۴۹، صص ۸-۲.

مشکوتی، نصرالله (۱۳۴۶). شاهکاری از معماری اوایل قرن ششم یا مسجد جامع قزوین، *مجله بررسی‌های تاریخی*، ۲ (۲)، صص ۲۲-۳.

معماریان، غلامحسین (۱۳۹۵). *معماری ایرانی*، تهران: معماریان.

هاشمی، یوسف (۱۳۹۴). *آشنایی با معماری اسلامی*، تهران: انتشارات صانعی

هنرفر، لطف الله (۱۳۷۹). *آشنایی با شهر تاریخی اصفهان*، تهران: انتشارات گلها.

هنرفر، لطفاله (۱۳۵۵). تزئینات کاشیکاری در مسجد جامع اصفهان، دانشکده علوم انسانی اصفهان، ۱ (۱۳-۱۴)، صص ۳۴-۵۴.

هیلن براند، روبن (۱۳۷۵). *معماری اسلامی*، ترجمه باقر ایت الله زاده شیرازی، تهران: روزنه.

یغمایی، اقبال (۱۳۲۶). *جغرافیای تاریخی دامغان*، تهران: چاپخانه آفتاب.

یونسی، محسن، عسکریپور، وحید، بحرالعلوم، فرانک (۱۳۹۶). مطالعه باستان سنجی روی گچبری و محراب برزک و تزئینات مسجد جامع کاشان، پژوهشنامه کاشان، شماره ۱۸، صص ۶۸-۸۷.

سمهودی علی بن احمد (۱۴۱۹). *وفا الوفاء باخبار دارالمصطفی*، بیروت: دارالکتب العلمیه.

طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۴). *المیزان*، قم: دفتر انتشارات اسلامی.

طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۷). *اعلام الوری*، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۵). *الامالی*، تهران: اندیشه هادی.

العاملی، جعفر مرتضی (۱۳۷۰). *صحيح من سيره النبي الاعظم*، ترجمه محمد سپهری. قم: جامعه المدرسين بقم المشرفة، مؤسسه النشر الاسلامی

عاملی، سیدجعفر مرتضی (۱۴۲۶). *عامل الصحيح من سيره النبي*، قم: دارالحدیث.

فلاری، اس (۱۳۸۶). *مسجد نائین*، *مجله اثر*، ترجمه کلور کرباسی، ۱۴ (۲۲ و ۲۳)، صص ۱۶۷-۱۵۱.

قران مجید

قزوینی، یحیی بن عبدالمطلب (۱۳۸۶). *لب التواریح*، تصحیح هاشم محدثی، تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

کارگر، عبدالرضا (۱۳۹۱). *مسجد جامع عتیق*، *موزه ای از در و عتیق*، اصفهان: سازمان فرهنگی - تفریحی شهرداری اصفهان.

کیانی، محمدیوسف (۱۳۹۳). *معماری دوران اسلامی*، تهران: سمت.

گالدیری، اوجینو (۱۳۹۲). *مسجد جامع اصفهان*، ترجمه عبدالله جبل عاملی، تهران: فرهنگستان هنر.

گذار، آندره (۱۳۶۵). *آثار ایران*، ترجمه ابوالحسن سروقدم، مشهد: موسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.

گلریز، محمدعلی (۱۳۶۸). *مینو در یا باب الجنة*، تهران: انتشارات طه.

گیرشمن، رومن (۱۳۷۲). *ایران از آغاز تا اسلام*، ترجمه: محمد معین، علمی و فرهنگی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

مجلسی، محمدباقر (۱۳۸۶). *بحار الانوار*، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

محمدی، مریم، ملازاده، کاظم (۱۳۹۲). *مساجد ایران در سده نخستین اسلام*، تهران: انتشارات چاپ و نشر بین الملل